

Ke vztahu řádového domu a hradu v Čechách

P E T R S O M M E R

V období vrcholného středověku se v Čechách v rámci vzniku a vývoje specifických sídlištních jednotek — hradu a řádového domu — objevily prvky symbiózy obou těchto útvarů. Tato symbióza téměř nepodléhala závazným pravidlům, a proto vznik hradu v závislosti na řádovém domu a naopak nebyl zákonitý. V církevní oblasti se pevnost objevovala samozřejmě i ve sféře světského duchovenstva a není možné se alespoň nezmínit o významných biskupských podnicích podpořených jak zájmy panovníka, tak zájmy ryze církevními, především v době budování základů církevní mocenské a správní sítě (Roudnice, Horšovský Týn, Červená Řečice aj. srv. vývoj v záp. Evropě, např. Coulson 1976). Velmi důležitým aspektem, který je nutné zdůraznit v souvislosti s emancipačním bojem české církve, je nutnost budování feudálních sídel, která poskytla církevní vrchnosti nejenom střechu a pevné zdi, ale i příbytek pro jejich dvory, které si v době vrcholného středověku v ničem nezadaly se dvory panovníka a nejvyšších feudálů (Praha, Litomyšl).

Vraťme se však ke vztahu řádového domu a hradu. Řekli jsme, že symbióza těchto dvou útvarů téměř nepodléhala závazným pravidlům, je však třeba se zmínit o jisté výjimce. V době raného feudalismu, tj. v době začátků našich církevních institucí, vznikaly řádové domy a kapituly výslovně pod panovnickou záštitou, což ve svých důsledcích znamenalo, že tyto domy vznikaly na hradištích (sv. Jiří v Praze, kolegiátní kapitula ve St. Boleslavi aj. — k úvodu cf. např. Menclová 1972, 57, 60, 68—70 aj., Novotný 1928, 376—7, 398 aj.). To je problém spjatý s kategoriemi zakladatelských práv, která formovala vztah zakladatelů a uživatelů (Vaněček 1933—1939). Druhým případem řádového domu spojovaného s pevností jsou domy rytířských řádů a křížovníků. U nás jde především o stavby německých rytířů (Drobovice, Chomutov, Blatno), johanitů (Praha-Malá Strana, Strakonice, Český Dub), cyriaků (Pardubice) aj. Je třeba si uvědomit, že ani tyto speciální řádové pevnosti vzniklé z potřeby konventů jiných řádů nevznikly v podmínkách, v nichž by bylo nutné jako v západní Evropě budovat mohutné pevnosti tvořící centra obrovských latifundií, obranné uzly, sídla mocných feudálů, ba i panovníků. To se odráží ve velikosti českých staveb, které rozhodně nelze přirovnat k typu „Klosterburg“, jak jej známe např. z Mont Saint Michel, z Gross Komburgu, z Melku aj. (Braunfels 1969, 207—215). Navíc u nás nedošlo k vytvoření symbiotického stavebního útvaru kláštera-hradu, a to ani v unikátním případě johanitských Strakonic, (XI, 127), kdy vznikly řádový dům a světské sídlo na jedné lokalitě — na jednom hradě. I zde zůstaly odděleny světský a řádový okruh.

Jinak je ovšem známo, že fortifikační aspekt nemohl přehlédnout nejenom zakladatel hradu (hrad nebo tvrz byly samozřejmě především pevnostmi), ale ani zakladatel řádového domu nebo kapituly. Proto ve většině řádo-

vých domů vzniklých ve středověku nacházíme četné fortifikační prvky, ostatně jako na celé řadě dalších církevních staveb. Stávalo se však, že klášterní opevnění nebylo dostatečné, a proto u řádového domu vznikl hrad (tvrz) útočištného charakteru. Takových případů není v Čechách mnoho, neboť výstavba takového fortifikačního uzlu bylo pro řádový dům příliš náročnou záležitostí. Takový podnik si proto mohly dovolit pouze ekonomicky silné konventy. Tak tomu bylo v Želivi, kde stála pevnost přímo u konventu (Sedláček XII, 251 — dále budou uváděny pouze díl a strana Sedláčkových Hradů). Při zakládání nového břevnovského proboštství v Broumově vznikla nutnost vybudovat silnou pevnost, o kterou by bylo možné opřít ne příliš podložené nároky konventu. V tomto případě je velmi zřetelná nutnost založení řádové pevnosti, aby bylo možné uhájít majetek konventu, a to zcela světskou cestou (V, 59). Tento fakt podtrhává další krok broumovských, kteří k obraně své rozšířené domény vybudovali další hrad — Vlčinec (V, 65). Tím se dostáváme k další formě výskytu hradu v souvislosti s klášterem, tj. k budování hradu v centru domény nebo v jejím exponovaném místě dále od řádového domu, tj. tam, kde konvent nemohl operativně zasahovat do správy svého majetku. Jde rovněž o poměrně vzácné případy, především o plaský Kugelweit (VIII, 299), johanitský českodubský Krucemburí (X, 268), možná o vilémovský Oheb (I, 154), zcela jistě o kapitulní Volyni (XI, 272).

Kromě vlastních řádových podniků jsou známé i případy, kdy se jako obranná pevnost dostal do držení řádového domu hrad světského původu (Děvín-Hortus Beatae Mariae, VIII, 296, Prostiboř—Kladruby, IX, 183, Komberk—Teplá, Kladruby, XIII, 162, Kyjov—Kladruby, XIII, 248, Lanšperk—Zbraslav, II, 96, cf. Fiala 1968, 10). Jsou známé případy, kdy místo proboštova menšího sídla vznikla přímo tvrz nebo hrad (milevská Toužim, XIII, 219). V těchto případech šlo o jasnou snahu konventu dát určitému obvodu správní centrum, což společně se snahou o vybudování refugia bylo základním argumentem pro většinu podobných stavebních podniků.

Dalším případem určité koexistence řádového domu a hradu je zakládání nových konventů pod ochranou hradu duchovní nebo světské vrchnosti. Tento případ, kdy se klášter dostal z obvyklé úlohy řídicího prvku do závislosti na hradu, je méně častý a opět se zde setkáváme s kategoriemi zakladatelských práv. V prvním případě jde zvláště o augustiniánskou Pivoň (biskupský Starý Herštejn, IX, 103, Šimák 1938, 97), o řeholní kanovníky v Roudnici (VIII, 175), o kartuziány v Tržku u Litomyšle (I, 27), založením druhého typu je např. zal. řádového domu august. eremitů u sv. Dobrotivé (VI, 174), do jisté míry i cisterciáckého domu ve Zbraslavi (cf. *Chronicon Aulae regiae* 1952, 127 a 130).

Řádový dům vzniklý na hradě nebo z hradu je jevem vzácným. O to vzácnější je případ arcibiskupského hradu Hřidelíku (XIV, 303), který byl odevzdán dominikánům do správy a k přebudování jako korekce pro světské duchovenstvo pražské arcidiecéze (*Mon. Vaticana* V/1, č. 935, 506—7; za sdělení děkuji dr. Mackovi).

K častější přeměně hradní lokality na řádový dům nebo alespoň na řádové obydlí docházelo v novověku (zatímco výše uvedené příklady jsou předhusitské), většinou ovšem na hradních ruinách, které vyhovovaly opuštěností řádové observanci (poustevnícké příbytky na Stohánku, X, 165, a Zbinách, X, 166, kartuziáni na Pecce, V, 108, aug. eremiti a montserratské benediktini na Bezdězu (X, 18), serviti na Rabštejně (XIII, 141), celestinky na Hradišti Heřmanův Choustník (V, 81), bosí karmelitáni v Pacově (IV, 211), pavláni na Kugelweitu (III, 80 apod.). Atypickým případem je stavební podnik Tomáše Pešiny z Čechorodu, který v r. 1675 odkoupil sídlo Vitanovských v Obořišti, pobořil

je a na jeho místě vybudoval pavlínský konvent (VI, 119). V souvislosti s touto novověkou řádovou činností je nutné uvést příklady jezuitské aktivity na Košumberku (I, 94), Žírči (V, 95), Žacléři (V, 166) a jinde. Častěji se stávalo, že nový majitel přeměnil řádový dům na hrad. U nás jde o jev spojený především s dobou sekularizace řádových domů v době husitských válek a po nich. Řádové domy se tehdy na čas (Želiv, XII, 251, Sázava, XV, 85) nebo trvale (Teplice, XIV, 150, Kolín — dominikáni, XII, 117) stávaly sídly feudální vrchnosti nebo vojenské posádky, a proto bývaly příslušně přestavovány. Je zřejmé, že mnohdy vznikaly hybridní novotvary, jak se začíná s největší pravděpodobností ukazovat na severní zahradě sázavského kláštera nebo jak je patrné v Lanškrouně (II, 101, III, 107). Někdy však původní záměr konventu vyhovoval světskému panstvu tak, že prostě navázalo na starší dílo jako při výstavbě trčkovské Želivi (XII, 251).

Řekli jsme již, že výstavba hradu byla vyhrazena pouze ekonomicky silným konventům. Většina domů se proto musela spokojit s výstavbou tvrze budované v běžných formách ověřených funkcí ve světských službách. Tvrze založené řádovými domy vznikaly opět jako opěrné body hospodářsko-vojenského charakteru fungující v příhodných místech jako řídicí centra příliš vzdáleného mateřského domu (osecké Vodolice s dvorem a sídlem hospodářství, XIV, 435, strahovský Pátek u Loun, XIV, 443, zbraslavský Liběhrad, VIII, 255, aj.).

Z hlediska našich znalostí o hospodářském zázemí řádových domů je z této kategorie tvrzí významná stavba v Badrech (XII, 21).

Hospodářský charakter a funkce tvrze potvrzuje fakt, že největší část klášterních tvrzí se vyskytuje jako součást majetku tvořeného tvrzí se vsí (namátkou Koloveč, IX, 54, a Srbice doksanské IX, 55, 254, a mnoho jiných). Někdy se v této „hospodářské“ kombinaci ani tvrz nevyvinula a vznikl jako v ostrovských Oborách mezičlánek — opevněný dvůr (XV, 217). O příbuznosti nebo přímo o totožnosti světských a duchovních tvrzí hovoří mimo jiné případ Blažejovic (XII, 201), v nichž se pro vyšehradskou kapitolu uvázal Jan Křivosoudovský v r. 1354 vystavět tvrz a znovu vysadit vesnici, nebo v případě tvrze Dmout (IX, 86), kterou pro vilémovský klášter pravděpodobně vybudovalo zápisné panstvo a tím polepšilo zboží.

Kromě přímého užívání tvrzí řádovým domem se velmi často vyskytovalo propůjčení, při němž klášter dosazoval na své objekty nápravníky, přičemž nápravníkům (v jiných případech ale i zápisnému panstvu) forma klášterní tvrze zcela vyhovovala. To je dalším potvrzením předpokladu, že klášterní tvrze neměly žádná specifika odlišující je od světských objektů (viz nápravníci v louňovické Libouni, XV, 197, vilémovské Malči, XII, 301, atd.).

Tvrz analogická běžnému sídlu drobné šlechty (velmi často z tohoto prostředí k řádovému domu přikoupená jako např. plaský Šebíkov, XIII, 126) byla tedy rozhodně nejobvyklejší opevněnou jednotkou v řádovém vlastnictví. Kromě ekonomických důvodů přispělo k preferování tvrze to, že tvrz vyhovovala požadavkům konventu na sídlištní jednotku obranného charakteru tvořící centrum zemědělského zázemí kláštera nebo jeho části, nebo jen jeden opěrný bod v rámci lokality, přičemž tato jednotka nebyla jenom vojenským zařízením, ale díky univerzálnosti vyplývající z její podstaty fungovala i jako hospodářský objekt.

Vzhledem k téměř naprosté absenci speciálních hospodářských jednotek kolonizačních řádů (grangie a ekonomie) ve středověkých Čechách bude užitečné zjištění podílu tvrze eventuálně jiných sídlištních jednotek na specifickém vývoji řádového hospodářského zázemí, zvláště je-li v současném stavu výzkumu možné se domnívat, že světské i řádové tvrze vyrostly v podstatě ze

stejně potřeby a že mezi nimi neexistuje formální, ani účelová diferenciaci.¹

Poněkud obtížnější je vyřknout podobný soud o hradech v klášterním vlastnictví. Je jasné, že hrady odkoupené od světských držitelů nesly všechny formy feudálního sídla. Opevněné rytířské a křížovnické komendy jsou však nesporně specifickou středověkou pevností a ostatních klášterních hradů klášterního založení je tak málo, že soudit na pravidelnost v eventuálních jednotlivých odlišnostech je nemožné. Je pravděpodobné, že by bylo možné vystopovat vliv prostředí ovlivňující stavebníky, jak např. konstatovali F. Kašička a J. Eliáš (1975, 220) v souvislosti s unikátním moravským klášterním hradem v Dolních Kounicích nebo jak bývá zdůrazňováno v souvislosti s Horšovským Týnem atd. V zásadě však platí, že s výjimkou strakonického podniku jsou středověké české klášterní hrady v podstatě obvyklými feudálními pevnostmi.²

Poznámky

- 1 Studium tohoto problému je možné označit za součást poznání skladby a funkce hospodářského zázemí českých středověkých církevních ústavů, na jehož význam upozornila nedávno K. Charvátová (1980) ve své studii o hospodářství oseckého kláštera.
- 2 Tato stať má za úkol stručně informovat o dosud pomíjené problematice. V zájmu stručnosti byly proto omezeny citace literatury na minimum. Necitují se prameny, které jsou uvedeny v Sedláčkových „Hradech...“, v mnohém překonaných, ale poskytujících dostatečné informace o písemnostech spojených s danou problematikou. Z důvodů úspornosti nejsou do tohoto přehledu zařazeny ani výsledky archeologických výzkumů, které dokreslují naznačený vztah rádrového domu a pevnosti.

Literatura

- Braunfels W., 1969: *Abendländische Klosterbaukunst*, Köln.
- Coulson Ch. L. H., 1976: *Fortresses and Social Responsibility in Late Carolingian France*, *Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters* 4, 29—36.
- Fiala Z., 1968: *Předhusitské Čechy*, Praha.
- Charvátová K., 1980: *Hospodářství oseckého kláštera v první polovině 14. stol.*, *ČSČH XXVIII*, 239—258.
- Chronicon Aulae regiae*, *Zbraslavská kronika*, 1952: ed. Frant. Heřmanský, Praha.
- Kašička F., Eliáš J. O., 1975: *Klášterní hrad v Dolních Kounicích*, *Památková péče* 35, 216—234.
- Menclová D., 1972: *České hrady I*, Praha.
- Monumenta Vaticana res gestas Bohemicas illustrantia V/1*, 1905: ed. K. Krofta, Praha.
- Novotný V., 1928: *České dějiny I/3*, Praha.
- Sedláček A., 1882—1927: *Hrady, zámky a tvrze království českého, I—XV*, Praha.
- Šimák J. V., 1938: *Pronikání Němců do Čech*, Praha.
- Vaněček V., 1933—1939: *Základy právního postavení klášterů a klášterního velkostatku ve starém českém státě (12.—15. stol.)*, I—III, *Práce ze semináře československých právních dějin na práv. UK v Praze*, Praha.

Zur Beziehung zwischen Ordenshaus und Burg in Böhmen

Im Hochmittelalter erschienen in Böhmen die ersten Elemente der Symbiose von Burg und Ordenshaus. Diese Erscheinung unterlag keinerlei zwingenden Regeln, abgesehen von den Häusern der Ritter- und Kreuzherrenorden. Schon bei der Gründung der Ordenshäuser war zwar der Befestigungsaspekt wichtig, manchmal erwies es sich aber als notwendig, das Objekt des Ordenshauses außerdem durch den Bau eines weiteren Fortifikationsknotenpunkts — einer Burg oder Feste (Želiv, Broumov usw.) — zu verstärken. Diese Objekte wurden ebenfalls ohne direkten Kontakt mit dem Ordenshaus erbaut. Vor allem geschah dies im Zentrum der Klosterdomäne oder an einer ihrer exponierten Stellen, wo der Konvent nicht imstande war, in die Verwaltung seines Vermögens operativ einzugreifen oder dieses nicht hinreichend zu schützen (Kugelveit, Krucemburk u. a.). Als Verteidigungsfeste gelangten manchmal weltliche Burgen (Prostiboř, Lanšperk u. a.) in den Besitz eines Ordenshauses. Aber auch kleiner Probstein waren mit Festen ausgestattet (Toužim, Brzvány), die je nach dem Gründungszweck der Ordensexpositur funktionierten.

Burg und Kloster gelangten auch dann in Kontakte, wenn das Ordenshaus in der Nähe des Gründersitzes, gewissermaßen unter dessen Schutz, entstanden war (Pivoň, Roudnice u. a.).

Die Entstehung eines Ordenshauses auf einer Burg oder aus einer Burg war in vorhussitischen Zeiten selten (Hřidelík), häufiger erst in der Neuzeit, meist auf Burgruinen (Stohánek, Bezděz). Öfter geschah es, daß ein Ordenshaus zu einem Feudalsitz umgebaut wurde (Želiv, Sázava), was in Böhmen mit der Säkularisierungswelle während der Hussitenkriege verbunden war.

Der Burgbau war ökonomisch anspruchsvoll, deshalb mußten sich die meisten Ordenshäuser nötigenfalls mit dem Bau einer Feste in den üblichen einfacheren, aus der weltlichen Sphäre bewährten Formen begnügen. Vom militärischen, aber auch wirtschaftlichen Charakter der Ordensfesten spricht die Tatsache, daß der Großteil dieser Festen als Dorfbestandteil vorkommt. Die Ordenshäuser verfügten über ihre Festen durchaus „weltlich“. Sie besetzten sie mit ihren Leuten, mit Büßern, dort saßen auch verbücherte weltliche Besitzer und man kennt Fälle, in denen weltliche Bauherren den Ordenshäusern Festen vertragsgemäß errichteten. Den geistlichen und weltlichen Nutznießern entsprachen die Formen der erbauten Festen, wer immer sie auch (durch Tausch oder Kauf) erworben oder gegründet hatte. Man darf darin eine weitere Bestätigung der Tatsache sehen, daß sich die „Klosterfesten“ von den „weltlichen Festen“ nicht wesentlich unterscheiden haben. Nach dem gegenwärtigen Stand der Forschung kann man demnach annehmen, daß die weltlichen und Ordensfesten im Grunde genommen aus denselben Bedürfnissen gewachsen sind, und daß zwischen ihnen weder formale noch funktionelle Unterschiede bestanden haben. Fast dasselbe gilt für die mittelalterlichen Ordens- und Feudalburgen, mit Ausnahme der Bauten von Ritter- und Kreuzherrenorden.

